

KISTELEPÜLÉSEK TÉRBEN ÉS IDŐBEN*

Hosszú távú tendenciák a településhálózat fejlődésében

Közel 120 évre visszamenőleg elemeztük az ország mai területére eső, különböző méretű, mindenkori népességük alapján nagyságkategóriákba sorolt településeket.

Az egyes népességkategóriákba eső *települések számának*, illetve a bennük élő összes *népességnek* az időbeli fejlődését rendre saját kategóriájuk időbeli átlagához viszonyítottuk. Az 1. ábrán a népesség időbeli alakulását szemléltetjük. A vízszintes tengelyen szerepel az idő 1969-től 1986-ig. Jellegzetes képet mutatnak az egyes településkategóriák népességfejlődési tendenciái.

A települések *középkategóriájára* (1/C–1/F ábrák) az jellemző, hogy az ilyen méretű településben élő népesség számának e század folyamán valamikor maximuma volt. Mégpedig a korábbi emelkedés után az 1000-2000 fő közötti települések népessége az *első világháború óta* csökken, a 20 00–10 000 fő közötti települések lakói *1960 óta* fogynak, míg a 10 000-20 000 lakos közötti kategória csökkenése csak *1980 óta* figyelhető meg, amely időpont óta egyébként az ország össznépessége is csökken (1/I ábra).

Az ennél nagyobb települések közül *Budapest* esetében a legdinamikusabb népességnövekedés a kiegyezéstől a II. világháborúig zajlott le, de a növekedési ütem csak 1960 óta mérséklődött számottevően; a 20000 főnél népesebb többi település dinamikája viszont a *II. világháború után* ugrott meg és azóta is alig csökken a növekedés üteme (1/G és 1/H ábrák).

A *kistelepülések* kategóriái közül az 1000 fő alattiak száma és népessége már a múlt század harmadik harmadában is csökkent, *mióta* azonban náluk nagyobb települések lemorzsolódása felgyorsult, *egyre több település*

* Az előadás (a jelenleginél valamivel hosszabb) írott formában a Kemény Bertalan hatvanadik születésnapjára készített, sokszorosított VÁTI kiadványban volt olvasható, amely 1988-ban készült.

hullik felülről bele a kistelepülés kategóriába. Ez a jelenség előbb lelassította a csökkenést, sőt az ötszáz fő alatti települések száma és az e kategóriában élő *népesség száma is* a II. világháború óta nő (1/A ábra).

Még szemléletesebben bemutatható az elemzett jelenség összhatása, ha az egyes településkategóriák kumulált görbéit vesszük szemügyre, tehát az adott kategóriába eső, valamint az annál kisebb települések adatait együtt kezelve.

A 2. ábrán ábrázolt határvonalak azt jelzik, hogy az adott paraméternél kisebb települések száma egy adott időpontban az összes település hány százalékát adja. A 2000 főnél kisebb települések összességét közösen jellemzi az első világháborúig rohamos, majd a második világháborúig csökkenő ütemű térvesztés: ekkor épp a lemorzsolódás következtében a legapróbb települések száma gyarapodni kezd, és ez a hatvanas évektől fokozatosan felfelé nyomja valamennyi előbb 5000, majd 10 000 főnél kisebb település részarányát is.

A 3. ábrán külön elemezhetjük a településkategóriák kumulált *népességarányát*. Az ábrán feltüntetett szakaszolás elemzésétől most eltekintve, a hosszú távú tendenciákat összefoglalva tehát arra mutathatunk rá, hogy az ország mai területén 120 év alatt mintegy megkétszereződő népességnek monoton csökkenő *aránya* lakik kis (pl. 2000 fő alatti) településen, de a népesség *száma* e kategórián belül csak kis mértékben csökkent, sőt a legkisebb, 500 fő alatti kategóriában 30-40 éve kifejezetten emelkedik. Így a kistelepülések ellátottságának, az ott élők életkörülményeinek a kérdését sem újnak, sem idővel megszűnőnek nem tekinthetjük.

Térségi tendenciák a településhálózat fejlődésében

Bár erre nem hívtuk fel a figyelmet, de mindeddig olyan statisztikákat használtunk fel, amelyek a népességet a mindenkori *közigazgatásnak* megfelelő értelmezésben vett településen vették számításba. E települések száma hosszú ideig aránylag keveset változott. 1900-ban 3265 település volt az ország mai területén, 1960-ban lényegében ugyanennyi, 1986. január 1-jén pedig 3064. Ekkor e településszám több mint a fele (53,5%) 1000 főnél kisebb lakosszámú; és e kistelepüléseken lakik a népesség 7,4%-a, kereken 790 000 ember.

Mielőtt azonban úgy vélnénk, hogy a népesség kistelepüléseken való elhelyezkedése, illetve ennek következményei (pl. a hiányos ellátottság) valóban kizárólag ennyi ember életkörülményeit határozza meg, célszerű meggondolni, és az 1980-as népszámlálás adatai segítségével számokkal is kísérfni az alábbiakat [2] [4].

A közigazgatási értelemben vett település külterületből és belterületből tevődik össze. A belterületek között minden esetben van egy ún. *központi belterület*, de számos esetben (pontosabban 692 esetben) ezt ún. *egyéb belterület* is kiegészíti. Az egyéb belterület a központtól különvállik, többnyire egy korábbi községegyesítés során közigazgatási státusát teljesen, legtöbbször a nevét is elvesztett településmaradvány. (Nem tévesztendő össze a csak helyi tanácsától megfosztott, de közigazgatási státusát őrző településsel: ez utóbbiak szerepeltek az eddigi statisztikákban is.)

Kihasználva az 1980-as részletesebb statisztika adta lehetőséget, a továbbiakban külön („településföldrajzi értelemben vett”) településként szerepeltetjük a központi, illetve az egyéb belterületet, majd tovább a külterületi lakott helyeket is. Nyilvánvaló, hogy az eddig egységként kezelt községek aprózódnak, sokszor maguk a központi belterületek is egy fokkal kisebb lélekszám-kategóriába esnek: de az apróbb emberi települések kategóriáját különösen megnöveli az összesen több, mint 10 000 külterületi lakott hely (471 600 fő lakott 1980-ban külterületen, és 266 470 fő ún. egyéb belterületen.)

Egy településhálózati modell körvonalai

E helyen a modell tanulságainak főleg azon vonatkozásait szeretném kiemelni, ami a kistelepülésekkel kapcsolatos. Elsőként az az állítás kívánkozik ide, hogy „kistelepülés” természetes elhatárolását sugallja a településhálózati modellben tapasztalt markáns töréspont, ami eltérő térbeli szerveződésű településtartományokat választ el egymástól.

Azt találtuk, hogy az ezer főnél kisebb lakosszámú településalakulatok lényegében pontszerűen, egyenletes sűrűséggel, feltehetően véletlen eloszlás szerint töltik ki a teret. Az új, felmerülő kérdést csak megfogalmazni tudjuk egyelőre: vajon milyen történeti, földrajzi, társadalomszerveződési jelenségek vezettek oda, hogy a települések (inkább szerveződésük) e két

tartománya elkülönüljön egymástól?

Mindenesetre, már a jelenség okainak mélyebb megértése előtt is logikusnak tűnik, hogy éppen itt, tehát *ezer főnél húzzuk meg az „aprófalú” definíciós határvonalát.* (Jelenleg különböző kutatók hol 500 főnél, hol 1000 főnél szabják meg e határt.) Meg kell jegyezni, hogy míg az aprófalúszindróma legtöbb közismert demográfiai jelét (így a népesség csökkenését, elöregedését, a fiatalok elvándorlását stb.), de az intézmények kivonulását vagy a fejlesztések, beruházások elmaradását is – alaposabb elemzések a településhálózat vagy legalább a faluhálózat egészére érvényes folyamatok legszembetűnőbb, de attól nem elszakadó részének találták (ezért is esetleges a határvonal meghúzása), addig a most tapasztalt jelenség éppen ellenkezőleg, a településhálózat e szegmensének markáns elkülönülését jelzi.

E jelenség következményeit – további kutatások nyomán – érvényesíteni kell a fejlesztéspolitikában: hipotézisem szerint pl. a településeknek ezen alsó tartományára nem alkalmazhatók a körzethierarchia elvén épülő ellátási elvek.

Ezzel szemben az 1000 főnél népesebb települések eloszlása a fentiek-től eltérő, de ugyancsak szigorú törvényszerűséget követ. A településeknek csak ez az a köre – úgy gondolom – ahol *településközi* egyensúlyi elvek alapján települési gócpontok jönnek létre. E gócpontok száma méretük növekedésével arányosan csökken (mégpedig – mint láthattuk – úgy, hogy sűrűségfüggvényük alakja logaritmikus léptékben lineáris növekedést mutat).

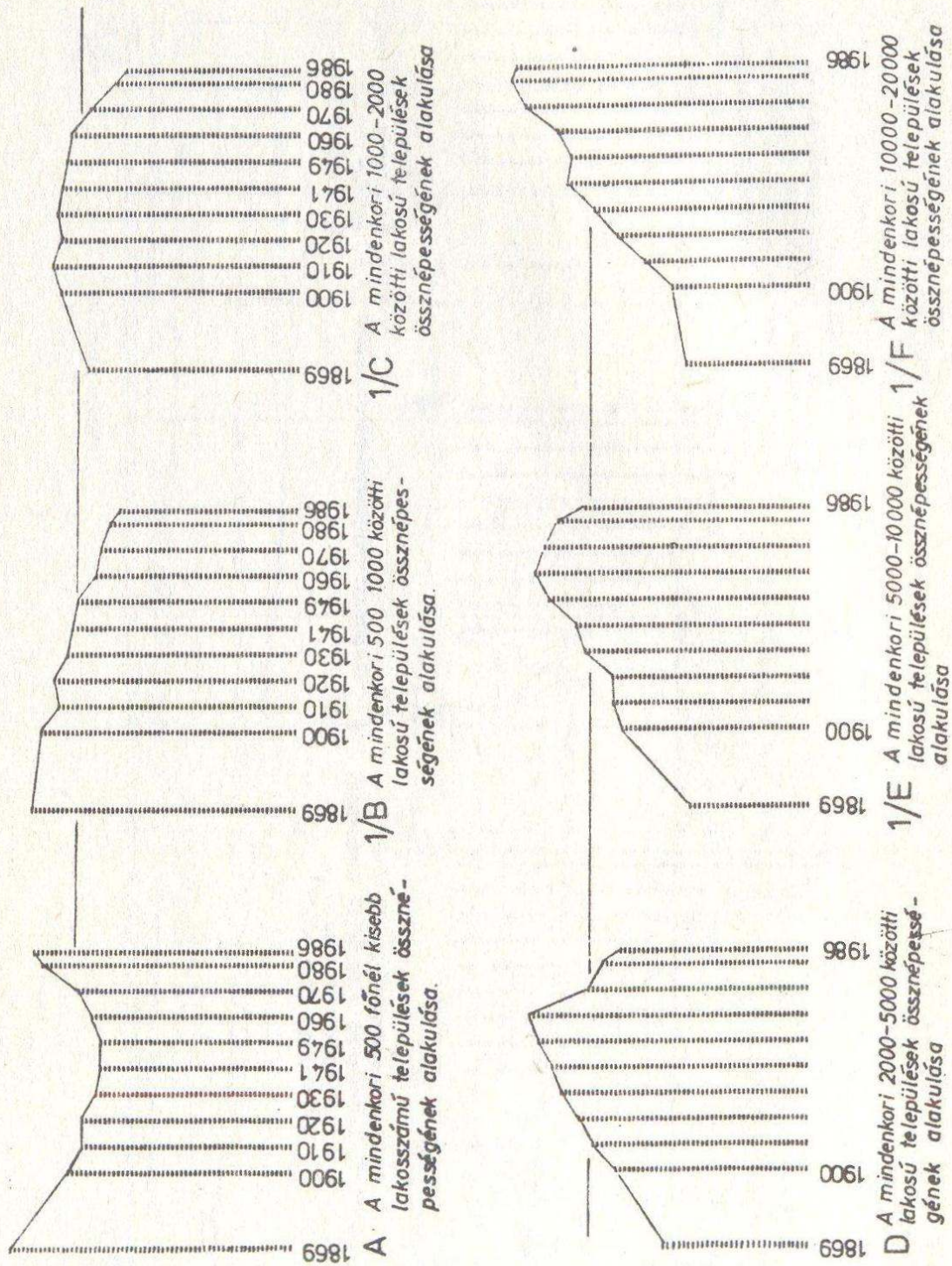
Másként megfogalmazva a feltételezésemet, az aprófalvak népességeloszlása a földterület valamiféle elemi eltartóképesége szerint alakul. Ezen elemi eltartóképeséget (15-20 fő/km²) meghaladó népességszám elhelyezkedése a térben korántsem esetleges: de csak e nagyobb népességtömörülés feltételezi a magasabb szintű, településközi munkamegosztás kialakulását. (Az ellátásszerveződés e funkcionális elvei – pl. a Christaller-elv – ismertek, sőt az 1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepcióban (szinte kizárólagos) szervező szerepet kaptak. Most nem ezeket az elveket kívánom felfedezni; a modelltapasztalatok alapján csak érvényesülésük egy új behatárolási lehetőségét hipotetizálom.)

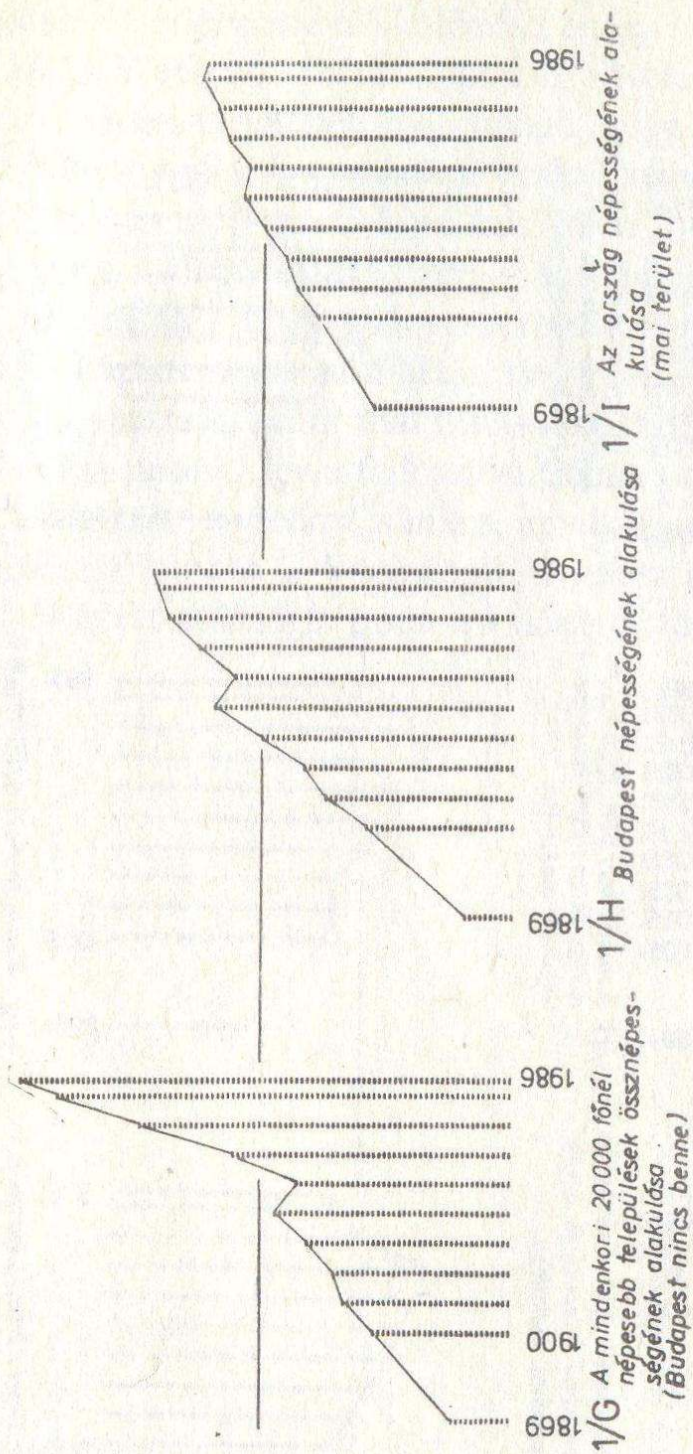
Végül a településhálózaton a modell megkülönböztet egy harmadik „szakaszt” is. A legnagyobb település nem is csupán töréssel, de kifejezett

szakadással csatlakozik a lineáris esést mutató, fent tárgyalt településtartományhoz. Feltevésem szerint, míg a fenti szakaszon elsősorban a térségen *belüli* településközi egymásrahatás vezérli a kialakuló, elég szigorú törvényeknek engedelmeskedő fejlődést, addig a központra vonatkozóan a térségen *kívülről* érkező kihívás speciális növekedésgeneráló hatással jár. Különösen a főváros esetében nyilvánvaló, hogy a szerves hazai településfejlődéstől teljesen eltérő, szinguláris pontot képvisel az összefüggésben.

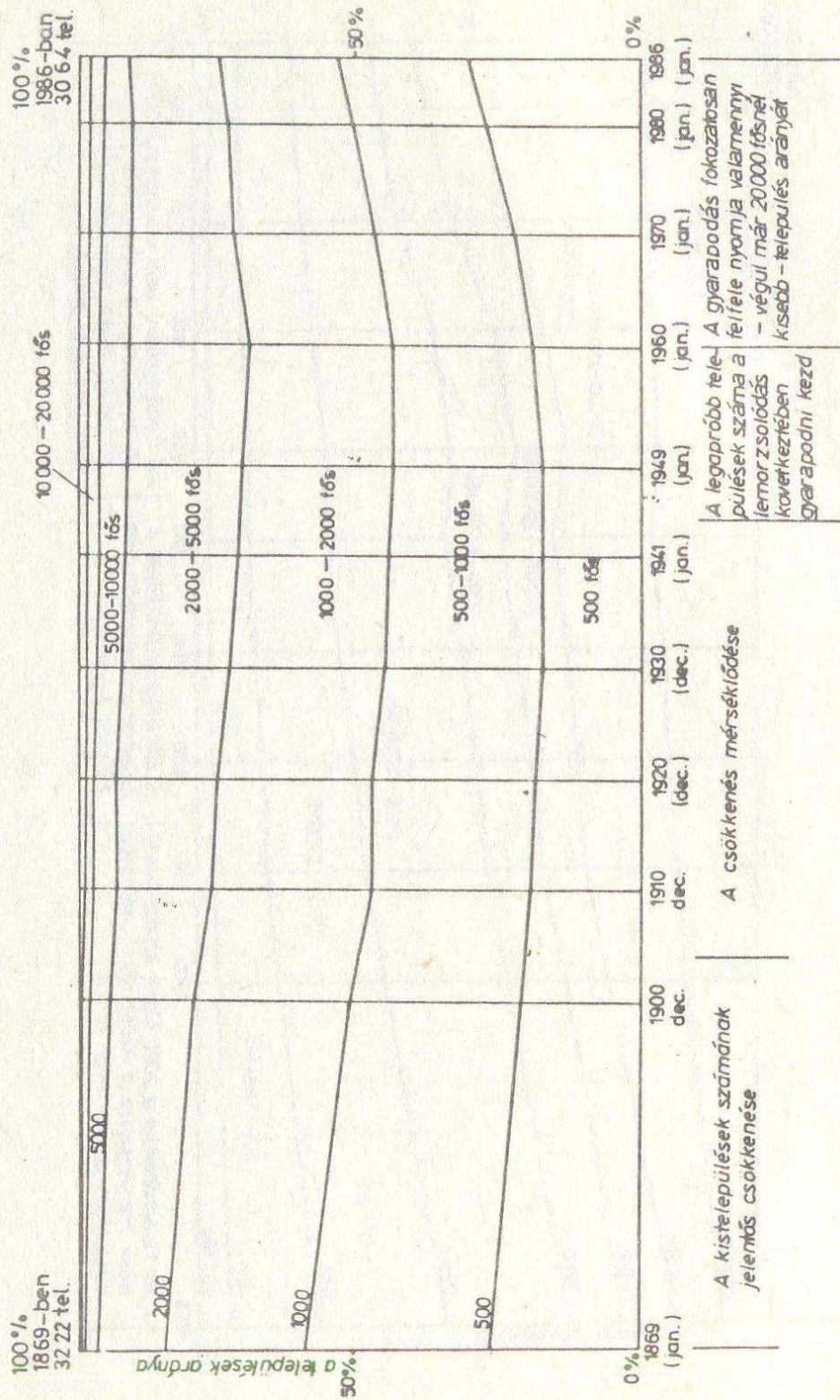
Természetesen a felvázolt hipotézis sorsa további igazolás, megerősítés, vagy éppen cáfolat lehet. Ezen – és különösen a szabályszerűségek okainak a feltárásán – én magam is szeretnék tovább dolgozni. Mégis, már most megkockáztatom azt az állítást, hogy, ha az empirikus tapasztalatok alátámasztást nyernek, akkor mai tudásunknál tartósabb és mélyebb ismeretek birtokába jutunk. Így a fejlesztési politika megalapozásához is olyan feltételek állhatnak rendelkezésünkre, amelyek segítségével képesek lehetünk meghaladni a mai, a közigazgatási beosztás torzító szemüvegén át mérlegelő és ezért szükségképpen a valóságot torzító elemzési módszereinket.

1. ábra: Az egyes településkategóriák népességének alakulása
1869-1986 között
(Viszonyítási alap, az adott kategória 120 éves átlagértéke)

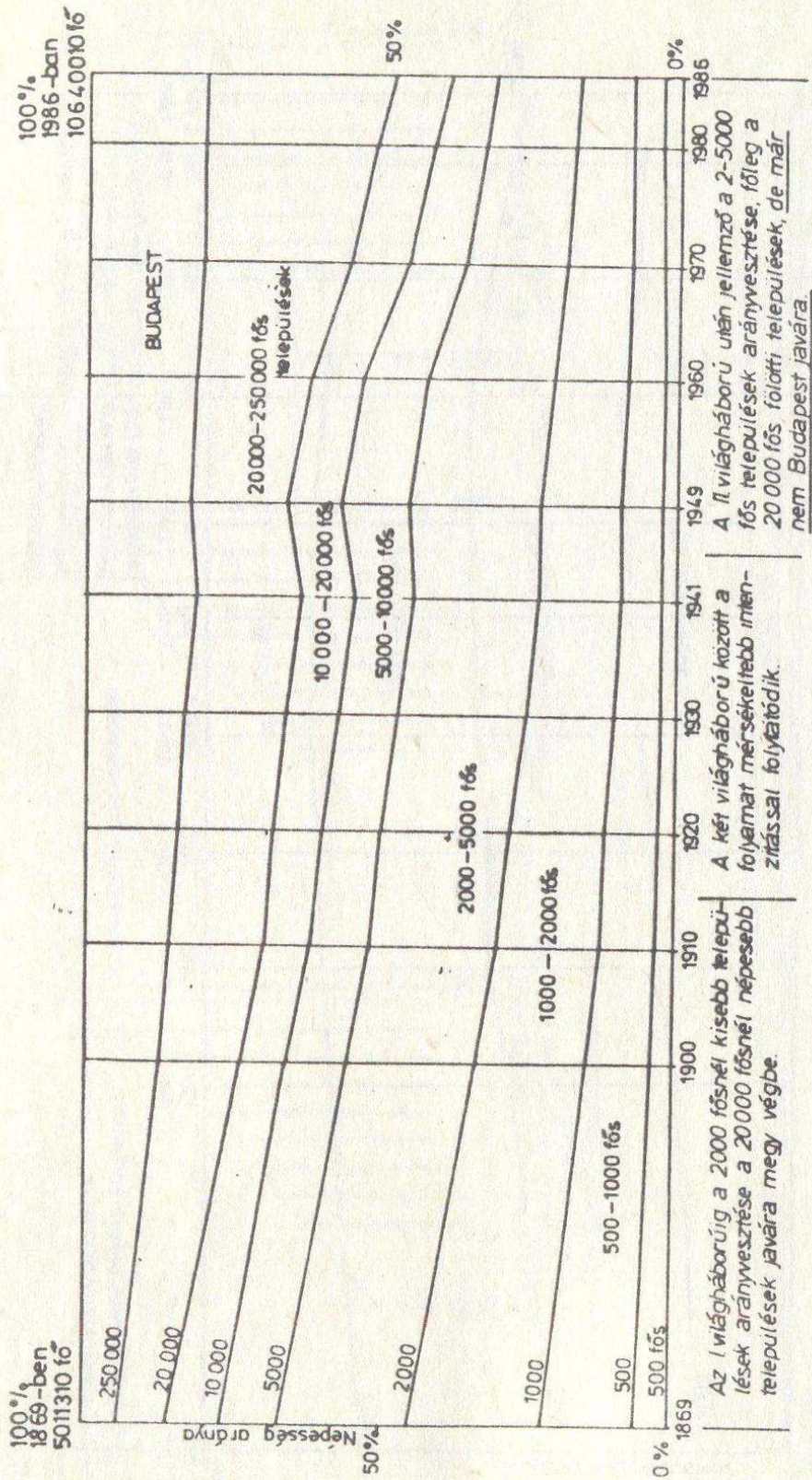

2. ábra: A különböző népességek kategóriákba tartozó települések számarányának alakulása a mai Magyarország területén

3. ábra: Az egyes településkategóriákban élő népesség arányának alakulása 1869-1986 között

TARTALOM

Előszó.....	7
-------------	---

Plenáris ülés

Enyedi György: Fordulópont előtt a magyar falu	10
Illés Iván: Az agrárválságról.....	18
Márkus István: Települések és válsághelyzetek.....	29
Halász Péter: A mezőgazdasági kistermelés szerepe a települések fejlődésében.....	39
Vági Ferenc: A földtulajdon átalakulása és reális gazdasági esélyei.....	44
Sántha Attila: Az agrárátalakulás kérdőjelei.....	49
Kovács Teréz: Földjüket visszaigénylők különféle csoportjainak kiútkeresése a válságból.....	57
Fehér Alajos: A családi gazdaságok diverzifikációjának várható szerepe	62
Dobos Károly: A munkaerő foglalkoztatása és racionalizálás a mezőgazdaságban	66
Kovács Dezső: Új kihívások előtt az agrárértelmiség.....	71
Éliás András–Kartali János: Tulajdonreform és kereskedelem.....	78

I. Demográfiai és gazdasági szekció

Tóth József: A gazdasági folyamatok és a népesedés kölcsönhatásának fő vonásai az 1980-as években.....	84
Fleischer Tamás: Kistelepülések térben és időben	88
Faragó László: Esélyek és lehetőségek.....	97
Dövényi Zoltán–Tolnai György: A falusi munkanélküliség néhány kérdése Magyarországon	102
Csapó Tamás: A népességszám alakulása a Nyugat-Dunántúl falusi településeiben	109
Süli-Zakar István: Városi központok nélkül maradt falusi térségek társadalomföldrajzi viszonyai Északkelet-Magyarországon.....	117
G. Fekete Éva: Hogy a térképen a Cserehát ne legyen se fehér, se fekete!.....	123
Vuics Tibor: Agrárátalakulás és életkörülmények.....	130
Berényi István: A válság és kiút társadalmi összefüggéseiről	134

A könyv a Belügyminisztérium támogatásával, valamint a Ts-2 Program Iroda, a Községi Önkormányzatok Szövetsége és a Baranya Megyei Faluszövetség segítségével jelent meg.

Szerkesztő: Kovács Teréz

Lektor: Csefkó Ferenc

ISBN 963 8371 61 7

Ábrák: Dobiné Dombori Piroska
Felelős kiadó: Illés Iván főigazgató
Nyomdai munkák: Nyomdász BT
Megjelent 1500 példányban

VÁLSÁG ÉS KIÚT

Falukonferencia

MTA
REGIONÁLIS KUTATÁSOK
KÖZPONTJA, PÉCS